

A VALLÁSSZABADSÁG KORTÁRS DISKURZUSA

Máté-Tóth András

Előadásom címe: "A vallásszabadság kortárs diskurzusa". A címben lévő diskurzus kifejezést nem általánosságban értem, mint a valamely témáról folyó közbeszédet – mondjuk Habermasi értelemben. A diskurzust a posztstrukturalista kritikus diskurzuselmélet értelmében értem, pontosabban úgy, ahogyan ennek az elméletnek két kiemelkedő alakja használja, Ernesto Laclau és Chantal Mouffe.

Nem azért említettem meg mindjárt az első mondatomban három nagy nevű kortárs politikai filozófus nevét, mert műveltségemet akartam volna fitogtatni ezzel és nem is azért, hogy mondandómnak a nagy szerzőkre hivatkozással adjak a megérdemeltnél nagyobb súlyt. Hanem azért, mert két olyan iskolavezető képviselőiről van szó, melyekről a továbbiakban szólni szeretnék, s melyek éppen abban térnek el egymástól leginkább, amit a vallásszabadság vonatkozásában a mai magyar filozófiai és politikai, nem kevésbé vallástudományi és teológiai reflexiók számára fontosnak tartok aláhúzni. A két filozófiai iskola alapállása abban különbözik ugyanis, hogy míg Habermas a modern demokratikus társadalmi folyamatok kialakítását, működtetését és benne az igazság és az igazságosság megőrzését abban látja, hogy a benne szereplő felnőtt individuumok számára a diskurzusban való részvétel jogát mindenképpen biztosítani kell, s ez által csökkenthető a demokrácia működését akadályozó hatalom jelentősége. Addig Laclau és Mouffe olyan politikai modellt kínálnak, amelyben maga a hatalom szerves részét alkotja a demokráciának.

A következőkben tehát a vallásszabadság kérdéskörét ebbe a posztstrukturalista elméleti keretbe illesztve kíséreltem meg tárgyalni, amelynek reményeim szerint nem csupán elméleti haszna is lehet. A kedves szervezők ugyanis azzal kértek fel ezen a konferencián való közreműködésre, hogy olyan előadásokat várnak, amelyek a napi politikai folyamatok szintjénél mélyebbre ásva, tisztába teszik azt, mit jelent vallásszabadság. És mindezt a nagy célkitűzést azért tartották szükségesnek, mert úgy ítélték, hogy a vallásszabadságról való mai politikai gondolkodásnak szüksége van a vallásszabadság eszméjének mélyebb átgondolására. Hiszen csak így remélhető, hogy a törvényhozásban és a törvények végrehajtásában a vallás szabadságán nem esik csorba.

Előadásomban először néhány alapfogalmat szeretnék röviden tisztázni, majd megpróbálok rátérni az ezekből fakadó kihívásokra.

Vallásszabadság – alapvető emberi jog

A vallásszabadság alapvető emberi jog. A jogi megközelítésű előadások ezt a kérdéskört megfelelően körbejárták. Nekem nem tisztem erről továbbiakat szólni. Valláskutatóként, társadalomtudományokkal foglalkozó teológusként számomra elsősorban az a kérdés, hogy az állam és a társadalom, valamint az egyházak és a vallás egymásra vetülésének erőterében hogyan jelenik meg a vallásszabadság gondolata. Azt szeretném valamelyest elemezni, hogy milyen állam- és egyház-felfogás, valamint milyen társadalom- és vallásfelfogás szükségeltetik ahhoz, hogy a vallásszabadság alkotmányjogi és törvényi biztosítékai ne csak holt paragrafusok legyenek, hanem bennük láthatóvá válják maga a mai magyar társadalom, annak civil és vallás területe egyaránt. A vallásszabadságról mintegy tükörről gondolkodom, amelybe beletekintve a társadalom magára ismerhet. Az elemzéshez mindenképp először arra van szükség, hogy ezt a négy fogalmat, vagyis az állam, az egyház a társadalom és a vallás fogalmát bizonyos műfajú fogalomnak tekintsük. A historicista vagy pozitivista megközelítés helyett, amelyek ezeket a fogalmakat történelmi hagyományokkal vagy / és úgymond tényekkel töltik fel, diskurzuselméleti megközelítést kell alkalmaznunk, amely ezeket a fogalmakat a társadalomban folyó kollektív pezszésben folyamatosan tartalommal feltöltendő fogalmaknak látja, melyek relevanciája és plauzibilitása együtt változik azzal a folyamattal, amelyben a társadalom maga történik. E négy alapfogalmunkat nem oszlopoknak kell tekintenünk, melyekre felhúzható a vallásszabadság épülete, hanem olyan deszkáknak vagy tutajoknak, melyek a néha tükörsimán ringató, néha életveszélyesen tomboló tengeren úsznak, s melyekre egyszerre állva kell egyensúlyoznia a túlélőknek. Az állam és az egyház fogalma is ilyen, amennyiben nem jogi vagy teológiai fogalomnak tekintjük őket, hanem szociológiaiakként. Az államról és egyházzal az utóbbi néhány száz éve Európában és Amerikában igen sok politikai és teológiai vita folyik, a jelentések sokfélesége szinte bódulatba ejt. Ha a vallásszabadságról a társadalomban folyó diskurzus vonatkozásában akarunk gondolkodni, akkor az állam és az egyház fogalmának arra a dimenziójára kell összpontosítanunk, ahogyan ezek a nagy intézmények a társadalom számára felfogottak, s ez, mint tudjuk, igen-igen változatos. Senki nem mondhatja társadalomtudományi megközelítésben, hogy az állam vagy az egyház fogalma nyilvánvaló, és azt sem, hogy létezik *sui generis* állam vagy egyház. Mert abban a pillanatban, ha ezek a fogalmak egy valamely konkrét társadalom fogalmaként jelentősek, vagyis ha kivesszük őket az alkotmányokból és a dogmatikákból, akkor csak az adott társadalom különböző érdekcsoportjai számára államot vagy egyházat jelentő fogalmakról beszélhetünk, s arról a küzdelemről, amely a társadalmi diskurzusban azért folyik, hogy ezeknek a fogalmak érvényes jelentését ki határozhassa meg.

Az állam és az egyház fogalmi bizonyos értelemben intézményeket jelölnek, bár lehetnek éppen az adott társadalom gondolkodása számára metaforikus fogalmak is. Az ilyen jellegű fogalmaktól különbözik a társadalom és a vallás fogalma, minthogy ezek inkább értelmező keretek, semmint konkrétan megragadható politikai vagy teológiai

kategóriák. A társadalom és a vallás egyaránt olyan terminus technikusok, melyek a teljes közösségi valóság megjelölésére szolgálnak. A cicerói felosztás szerint a társadalom két részből áll, ma inkább azt mondanánk két módon fogható fel, civil és vallási részből. Ha az emberi közösség civil oldalát tekintjük, akkor társadalmat mondunk, ha a vallásit, akkor religiót, magyarul vallást. A társadalomról és a vallásról is rendkívül könnyű lenne statikusan gondolkodni, ám ekkor kioltanánk belőle az életet. Márpedig nem néprajzi vagy keresztény múzeumban vagyunk, hanem élő, eleven emberi együttélésben, melynek határai ráadásul az elmúlt évtizedekben globálisra tágultak. A vallásszabadság problematikájának tárgyalása olyan társadalom és vallásfelfogást követel tőlünk, ha a kortárs viszonyokról beszélünk, melynek legfontosabb két jellemzője a pluralitás és az átalakulás. A társadalom és a vallás egyre kevésbé homogén, még kevésbé uniformis, és legkevésbé állandó.

A vallásszabadság kortárs diskurzus-közegének négy alapfogalmát a fentiek értelmében felfogva a vallásszabadság problematikáját úgy fogalmazhatjuk meg: a vallásszabadság adott diskurzusa és megvalósítása leleplezi az állam és az egyház jelenkori felfogását a radikálisan plurális és folyamatosan alakuló társadalom és vallás közegében.

Vallásszabadsági változók

Miután vázlatosan körülhatároltam a vallásszabadság tárgyalásához szükséges négy alapfogalmat, szeretnék rátérni arra, hogy a mai magyar társadalmi és politikai diskurzusban a vallásszabadság tükrében milyennek mutatkozik az állam és az egyház, és még tágabban milyen társadalmat és vallást látunk ebben a tükörben. Nagyban támaszkodom James T. Richardson 2006-os tanulmányára, melynek címe: "*The Sociology of Religious Freedom: A Structural and Socio-Legal Analysis*". Azért erre a tanulmányra, mert szerzője ugyan amerikai, ahol mint tudjuk a vallásszabadság problematikájának az európaiaktól jelentősen eltérő vonatkoztatási rendszere és hagyománya van, ám Richardson kutatásaiban részletesen és behatóan foglalkozott mind az európai viszonyokkal, sőt a volt Szovjetunióval, Kínával és a Közel-Keleti iszlám államokkal is.

Erős állam

A vallásszabadság első modern deklarációja a 30 éves háborút követően alakult ki. Ekkor az államnak olyan szerep jutott, hogy a megoldhatatlan felekezeti, vagyis vallási, ellentétek megoldására a felekezetek fölé rendelt szerepkört lásson el, s közben biztosítsa a felekezetek működését, a felettük álló hatalom által korlátozott keretek között. Kibékíthetetlen vallási ellentétek fölé helyezett hatalom tehát, amely minimális jogokat engedélyez a felek számára és toleranciát kényszerít ki tőlük egyrészt az állam felé, amennyiben intézkedéseit elfogadják, másrészt egymás felé, amennyiben az ellenérdekelteket elfogadják. Természetesen a pusztán az erős állam nem szavatolja a szabad-

ságot, hiszen vallással kapcsolatos felfogását érvényesíti: Szovjetúnió, Kína, iszlám országok némelyike. Vagyis az államnak rendelkeznie kell olyan további jellegzetességgel, amely nem csak az ereje, hanem bizonyos értékekre vonatkozó elkötelezettsége is, amelyre mindjárt kitérek.

A vallásszabadsággal kapcsolatos kortárs viták az állam erejére vonatkozóan különböző nézeteket jelenítenek meg. Ezek szorosan összefüggenek azzal a fantáziával vagy elvárással, amely a társadalmak érdekcsoportjaiban és a közvéleményben is a központi hatalomnak az aktuális társadalmi problémák megoldására vonatkozó szerepét illeti. Magyarországon az a paradox helyzet az államba vetett bizalom vonatkozásában, hogy miközben sokan az államot tekintik felelősnek a felmerülő nehézségekért és tőle várják ezek megoldását, ugyanakkor az állami megoldások mindegyikével szemben alapvető a bizalmatlanság.

Semleges állam

Chantal Mouffe ezzel összefüggésben rávilágít arra, hogy ugyan a liberális demokráciákban az államot vallási kérdésekben semlegesnek tekintik, ám ez a semlegesség nem totális természetű. Az állam semlegessége úgy szerepel az amerikai alkotmányban, hogy az államnak tartózkodnia kell attól, hogy vallási preferenciákat valósítson meg. Ez azonban az állam és a vallási közösségek közötti viszonyra vonatkozik. Azonban az államnak más értékekre nézve igenis komoly kötelezettségei vannak, melyeket meg kell fogalmaznia és melyeket a törvényhozásban és más intézkedésekben érvényesítenie kell. Ilyen egyik érték a vallásszabadság értéke, a vallásnak mint kulturális dimenzióknak az értékelése, a pluralizmus értéke és a vallási pluralizmus melletti elkötelezettség. S természetesen még továbbiakat is lehetne sorolni, úgymint a közjó, emberi méltóság, a további alapvető jogok és kötelezettségek stb.

A semleges állam fogalmát tehát pontosítani szükséges, ugyanis a semlegességnek több dimenziója is van. Egyrészt az állam agnosztikusságát jelenti a vallás és az erkölcs kérdéseit illetően. Ugyanakkor nem jelenthet semlegességet bizonyos alapvető politikai értékekkel szemben, amelyek az államot igazolják. Ez az állam által képviselt szimbolikus rend jelenti az adott állam másoktól való megkülönböztető jellegzetességét. A liberális állam ennek alapján elkülöníti az államot az egyháztól, és tekinti az egyházat önkéntes szervezetnek. Ez a különbségtétel fontos az állampolgárság és a (vallási) közösségekhez való párhuzamos tartozás értelmezéséhez. Az állampolgárság nem ugyanazon a szinten jelent identitást, mint a különböző szervezetekhez való tartozás. Az állampolgárság Mouffe szemléletében az adott állam etikai-politikai alapálásához való tartozást jelent, és helytelen lenne azt individualista alapon értelmezni. Maga az állam és vele együtt az állampolgárság dinamikus fogalmak. Az állam az állampolgárok és a politikai szervezetek permanens diskurzusa alapján legitimálódik, miközben szüksége van egyfajta közjóról alkotott korrelatív eszmére.

A mai magyar politikai diskurzusban, amelyben a társadalom vallási dimenziója hangsúlyosabb szerepet kap a korábbiaknál, még mindig nem látszik világosan elkülönülni az állam vallási absztinenciájára és a társadalmi értékekkel szembeni elkötelezettségére vonatkozó úgymond politikai-filozófiai alapállás. Úgy tűnik számomra, hogy az állam a vallás területén inkább szövetségesekben és ellenségekben gondolkodik. Ezzel az alapállással ezt a területet belemossa a társadalom politikai területének egymással ellentétes érdekeket megjelenítő és hegemoniáért harcoló érdekcsoportjainak szférájába.

Ugyanígy azt is láthatjuk, hogy a társadalmi diskurzusban az alapértékekkel kapcsolatos közös álláspontok a vallás értelmére vonatkozóan szintén nem különülnek el a konkrét vallási szervezetek, főképpen az egyházak, politikai szereplésével kapcsolatos vitáktól. Az állampolgárok mintha nem lennének abba a helyzetbe hozva, hogy a hétköznapi taktikai és stratégiai számítások szintjénél mélyebben is láthassák a társadalom és a vallás, az állam és az egyházak értékeit. A társadalmi drámának főszereplői, a pártpolitika és az egyházpolitika olyan túlzó hangsúllyal játszó szerepüket, hogy a cselekmény és a mondanivaló nem vehető már ki.

Vallási pluralizmus

A vallásszabadság kérdése a vallási szempontból erősebben pluralista társadalmakban merül fel inkább. Bár valamilyen mértékben minden társadalom plurális. A vallási pluralizmus intézményes főszereplői, az egyházak, különböző módon állnak hozzá a vallásszabadság kérdéseihez, attól függően, hogy saját szabadságukat milyen mértékben szavatolja a fennálló hatalom – írja Richardson. A berlini fal leomlása előtt számos egyház a vallásszabadság élharcosa volt a vallásszabadságot korlátozó kommunista hatalommal szemben, míg a fal leomlása után az új hatalommal szövetséget kötve a vallásszabadság korlátozásában lett érdekeltté.

A nyugat európai társadalmakat is újabb kihívásai elé állítja a vallási pluralizmus, elsősorban az iszlám megváltozott jelenléte révén, valamint a nem-hagyományos keresztény és az új nem-keresztény vallási mozgalmak aktivitása révén.

Az államok egyik eljárása, amellyel a vallási pluralizmust kezelik, a vallások közötti rangsor létrehozása, melynek négy kategóriája: elismert egyházak minden joggal és támogatással felruházva – elismert egyházak korlátozott privilégiumokkal – további vallási közösségek kevés vagy semmilyen privilégiummal – illegális vallási közösségek büntetve. Magyarországon is a legutóbbi 2010/100-as törvény előkészítésének, majd a végszavazás előtti átalakulásának során egyértelműen ez a fajta vallásszabadságkezelés jelent meg. Bármennyire is törekedett a törvényhozó a vallásszabadság egyetemes érvényét, mint számára is jelentős értéket a törvényben garantálni, végső soron a törvény hierarchizálta a vallási közösségeket, aminek következtében a társadalmi dis-

kurzus számára a vallásszabadság úgy jelenik meg – Orwellel szólva –, hogy mindenki egyenlő, de vannak egyenlőbbek.

Többségi egyházak

Az európai többségi vallási közösségek egyházak, vagyis mind a mai napig a kereszténység nagy és kisebb létszámú közösségei. Európai egyháztörténeteik során az államról és az eltérő vallási közösségekről, még általánosságban pedig a szabadságról rendkívül ellentmondásos teológiát és politikai gyakorlatot alakítottak ki. Amíg az egyházak hivatalos tanításában és rituális szövegeiben a szabadság dimenziója egyértelműnek látszik, a tényleges társadalmi viszonyok közötti gyakorlatok sokféle szabadságfogalmat jelenít meg. A mindenkori társadalmi viszonyok természetesen erősen hatnak az egyházak dogmafejlődésére – amint fentebb már említettem.

Azt hiszem, evidenciának tekinthető, hogy a vallásszabadság problematikája a társadalmi vagyis a civil oldalról közelítve az állam és az egyházak közötti viszonyrendszerben értelmeződik, ám nem hagyható figyelmen kívül, hogy vallási megközelítésben az egyházak vallásszabadsággal kapcsolatos teológiája és gyakorlata szerves alkotóeleme a vallásról és a szabadságról szóló diskurzusnak. Ha nem így gondolkodnánk, akkor az egyházakat mintegy kiemelnénk a társadalomból. A vallás és a társadalom egy közösségi valóság két oldala, nem egymás melletti terület. Az állam és az egyházak megjelenítik a társadalom illetve a vallás intézményi dimenzióját és így szabályozható a közöttük való viszony.

Magyarországon benyomásom szerint az egyházak szintén kevéssé voltak eddig képesek az általuk preferált vallási és civil értékek képviselését a társadalmi diskurzusban kellőképpen megkülönböztetni az államhoz való viszonyuk problematikájától. Amint a pártok eltakarják a politikát, hasonlóképpen felvethető, hogy nem ugyanúgy takarják-e el az egyházak a vallást. A kérdésre akkor tudunk megfelelő elemzések alapján válaszolni, ha azt vizsgáljuk meg, hogy az egyházak nyilvánosság előtti megszólalásai milyen arányban érintik a kormány- és pártpolitikai küzdelmeket, értve ez alatt az egyházak állam által garantált jogainak, nyíltabban fogalmazva privilégiumainak tematikáját, és milyen arányban a társadalom alapvető értékeit. Mind a társadalom, mind a vallás számára rendkívül fontos lenne, ha az egyházak üzenetei a társadalmi diskurzusban elsősorban nem az állam és az egyház vonatkoztatási rendszerére tekintettel fogalmazódnának meg, hanem a társadalom és a vallás értékeinek rendszerében. Ez pedig elválaszthatatlanul együtt jár, akár feltételnek tekintjük, akár következménynek, hogy az egyházaknak meg kell növelniük az állammal szembeni absztinenciájukat, még radikálisabban a pártpolitikával szembenieket.

Etekintetben különös felelősség terheli az egyházakhoz kapcsolódó keresztény értelmiségieket, akik értékcentrikus és társadalomkritikus szavainak hitelességét az szava-

tolja, ha az általuk szimpatikusnak tekintett pártokkal szemben is képesek kritikát megfogalmazni.

Kisebbségi egyházak

A vallásszabadság tükrében a társadalom akkor lepleződik le elsősorban, amikor a kisebbségi vallási közösségekről van szó. Itt mutatkozik meg a nagyok hatalmi összejátszása a kicsik terhére, az állami és egyházi privilégiumok érvényesítésének valódi célja és gyakorlata. A kisebbségi egyházaknak történelmük során Európában nem csak az állami hatalommal kellett megbirkózniuk, hanem a többségi egyházak társadalmi pozícióihoz is viszonyulniuk kellett. Privilégiumaik alakulása attól a politikai alkutól függött, amit a többségi egyházak az államhatalommal kötöttek. Ez a társadalmi helyzet természetesen a kisebbségi egyházak esetében sem csak saját politikájukra, hanem teológiájukra is hatással volt. A többségi egyházakhoz viszonyítva esetükben könnyebb belátni, hogy milyen nehéz különböztetniük a túlélésért vívott taktikájuk és a közjóért kifejtett tevékenységük között. Miközben számos ilyen kisebbségi egyház radikális antipolitikát vallott és próbált gyakorolni a társadalmi felelősségvállalás dimenziója is árnyékba került számukra.

A liberális demokráciák a kisebbségi egyházak helyzetét radikálisan megváltoztatták – nem utolsósorban a vallásszabadsággal kapcsolatosan. Bármennyire is kis létszámmal bírnak vagy az adott társadalomban betöltött történelmük bármennyire is rövid múltra tekint vissza, különböző érdekcsoportok az állam és a kisebb közösségek mellé harmadik félként bekapcsolódnak a vallásszabadságról szóló publikus diskurzusba és önmaguk jelentőségének hangsúlyozására felhasználják a kisebb vallási közösségek jogaiért vagy jogai ellen vívott küzdelmüket. Black kifejezésével élve ezek ún. "harmadik fél partizánok" (third party partisans). Olyan csoportok megjelenése az állam és valamely szabadságjogaiban sérülni látszó vagy valóban deprivilegizált vallási közösségek konfliktusában fellépő harmadik fél, amely vagy a kisebbségi vallási közösség jogainak érvényesülése mellett száll síkra (pl. jogvébő szervezetek), vagy éppen ellenkezőleg az államnál szorgalmazza az ilyenekkel szembeni határozottabb fellépést (pl. anticult szervezetek).

Miközben az államnak a pluralizmus értékek melletti elkötelezettségét a kisebb (vallási) közösségek számára biztosított privilégiumokon mérhetjük, az ilyen közösségek közjó melletti elkötelezettségét az adott politikai erőktől való autonómiájuk fokával mérhetjük. Az egyház többségi vagy kisebbségi jellegétől függetlenül is egyetemlegesen érvényes, hogy a közjóért vállalt tevékeny felelősség hitelessége egyenesen arányos a politikai érdekekkel szembeni autonómia fokával.

Vallásszabadság az agonisztikus demokráciában

Befejezésül Chantal Mouffe politikaelméletének egy kulcskifejezését felhasználva szeretném összefoglalni a vallásszabadság kortárs diskurzusával kapcsolatos kihívásokat. Mouffe megkülönbözteti a liberális demokrácia antagonisztikus modelljét az agonisztikus modelltől. Az előbbi a diskurzusban szereplő érdekcsoportokat ellenségnek tekinti, melyektől elvitatja azt a jogot és lehetőséget, hogy önmagukat aktívan deklarálják a hegemoniáért vívott küzdelemben – hivatkozva arra, hogy az ellenséggel nincs alapvető konszenzus a közjó alapértékei vonatkozásában. Az agonisztikus modellben ellenfelek vannak, melyek a társadalmi alapértékeket közösen osztják, de az azon túli felfogásukkal és céljaikkal szemben semmilyen racionális egyeztetési folyamat eredményeképpen sem jöhet létre semmilyen egyetértés.

Amennyiben mind a társadalomban mind a vallásban uralkodóvá válna a demokrácia agonisztikus modellje, akkor csökkenne a totális kirekesztés lehetősége, jobban megvalósulhatna a vallásszabadság, az állam és az egyházak erőteljesebben összpontosíthatnának a közjóval kapcsolatos értékeikre. Ez pedig kihívás a társadalom és a vallás intézményei számára, a polgárok és a hívek számára egyaránt.

www.oxpot.com